

نقدی بر کتاب باستان‌شناسی ماد

رضا مهرآفرین*

چکیده

دوره ماد از مهم‌ترین ادوار تاریخی ایران به‌شمار می‌رود، زیرا در این دوره اقوام ایرانی/آریایی برای نخستین‌بار موفق به تشکیل حکومت در غرب ایران کنونی شدند. این دولت زمینه پیدایش و شکوفایی امپراتوری هخامنشی را فراهم کرد و بسیاری از اصول حکومت‌داری، اجتماعی، مذهبی، و به‌طور کلی بنیادهای تمدنی را به شاخه دیگری از ایرانیان منتقل کرد. از این حکومت به‌علت کمبود منابع مستند تاریخی، خصوصاً ایرانی و آثار باستان‌شناختی، اطلاعات چندانی در دست نیست. این عوامل سبب شده است تا انتشارات قابل توجهی از دوره ماد در دست‌رس باستان‌شناسان و مادپژوهان قرار نداشته باشد و دانشجویان رشته باستان‌شناسی از بدو تأسیس این رشته متکی به جزوات پراکنده‌ای باشند که به‌گونه‌ای ناقص و تکراری در اختیارشان قرار می‌گرفت.

انتشار کتاب باستان‌شناسی دوره ماد خلأ اطلاعات باستان‌شناسی این دوره را تا حدود زیادی ترمیم کرد و برای دانشجویان رشته باستان‌شناسی این فرصت را به‌وجود آورد تا در یک مجلد، تمامی اطلاعات مربوط به سرفصل دروس یادشده را مورد مطالعه قرار دهند. این کتاب دارای امتیازات فراوانی است که سعی می‌شود ضمن برشماری و یادآوری آنها به برخی از کاستی‌ها نیز اشاره شود تا نویسنده کتاب ضمن بازبینی در چاپ‌های آتی، در صورت صلاح‌دید، از این پیش‌نهادهای نیز استفاده کند.

کلیدواژه‌ها: قوم ماد، باستان‌شناسی، باستان‌شناسی ماد، هنر ماد.

۱. مقدمه

حکومتی را که مادها احتمالاً در قرن هشتم یا هفتم قبل از میلاد پی افکندند، از چالش‌برانگیزترین مباحث تاریخ و باستان‌شناسی ایران به‌حساب می‌آید. چنان‌که بیش‌تر

* دانشیار باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، reza.mehrafarin@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۸/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۱۰

محققان و پژوهش‌گران علت این امر را کمبود منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی می‌دانند و بر کاوش‌های بیش‌تر در این زمینه تأکید می‌ورزند. به‌قول ملک‌زاده، دوره‌ی ماد در تاریخ ایران باستان دوره‌ای بس کم‌شناخته و بعضاً ناشناخته است و اساساً نادانسته‌های ما از این دوره بسی بیش از دانسته‌هایمان است و همین ناآگاهی عمومی نحله‌های متفاوت و گاه متباین ایران‌شناسی از ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی دوره‌ی ماد موجب رواج اندیشه‌های مختلف در باب مادپژوهی شده است (ملک‌زاده ۱۳۸۰: ۱۰).

گرچه منابع اسنادی و تاریخی از این دوره بسیار اندک و گاهی متناقض است، باستان‌شناسی نیز تاکنون نتوانسته رازهای سربه‌مهر این دوره حساس از تاریخ ایران را بگشاید و چشم‌ها هم‌چنان در انتظار کلنگ باستان‌شناسان است تا شاید پرده از این مجهولات برداشته شود. تاریخ‌نویسان کلاسیک یونان مانند هرودوت و گزنفون نیز اطلاعات خاصی از این دوره ارائه نمی‌دهند و هم‌چنان‌که گفته شد گاهی این اطلاعات اندک نیز بسیار مغشوش و در تناقض با یک‌دیگر است که به‌سختی می‌توان یک برداشت درست از آن‌ها استخراج کرد (هرودوت ۱۳۶۲؛ گزنفون ۱۳۸۴). منابع آشوری، عبری، اورارتویی، بابلی، و هخامنشی نیز پاسخ‌گوی کامل پژوهش‌گران نیست. کاوش‌های باستان‌شناختی این تمدن یا حکومت که از قرن بیستم میلادی عمدتاً در همدان و نواحی غرب ایران با هدف دستیابی به اکباتان، تخت‌گاه آن‌ها، آغاز شد نه‌تنها هیچ رد و نشانی را از این شهر و دیگر شهرهای این حکومت آشکار نکرد، بلکه دسترسی به آثار منقول این دوره را نیز تاکنون میسر نساخته است. چنان‌که جنیتو به آثار منسوب به مادها با دیده تردید می‌نگرد و می‌نویسد: «تردیدی کلی نسبت به مکان و چگونگی کشف و یافته‌های متعددی که منسوب به مادها هستند، وجود دارد. هیچ تکه‌ای از آن پوشاک و نمونه‌هایی از دشنه‌های مادی که در تخت‌جمشید تصویر شده، هرگز پیدا نشده‌اند و فقط در مناطقی بسیار دورتر از مرکز حکومت مادها به‌صورتی خاص و زمینه‌ای سست و مشکوک پیدا شده است. بیش‌تر اشیای لرستان و کتیبه جیحون، همدان، و زیویه که در گذر زمان همگی یا بخشی از آن‌ها به مادها نسبت داده شده‌اند، بیش از این به‌عنوان مسائل اصلی و مهم منسوب به مادها نمی‌توانند باشند» (جنیتو ۱۳۷۷: ۲۵-۲۶).

عوامل برشمرده موجب شده است تا برخی در مورد ساختار سیاسی ماد تشکیک کنند و منکر وجود چنین حکومتی در تاریخ ایران باستان شوند، اما به‌صرف اطلاعات اندک نمی‌توان چنین نظریه‌ای را پذیرفت و دست از پژوهش برداشت. مادها که تاریخ آن‌ها با

اورارتویی‌ها، مانایی‌ها، سرمتی‌ها، کیمیری‌ها، و سکاها درهم تنیده شده، نقش به‌سزایی در شکل‌گیری حکومت ملی ایرانی، به‌خصوص حکومت هخامنشیان داشتند. اگر چنان‌چه کوروش بزرگ را نوۀ آستیاگس آخرین پادشاه ماد بدانیم، این تأثیر بیش از پیش آشکار خواهد شد.

هم‌چنان‌که مدارک تاریخی و شواهد باستان‌شناختی درباب تمدن و حکومت ماد اندک است، پژوهندگان ماد نیز انگشت‌شمارند. از افراد شاخص خارجی این دوره می‌توان به دیاکونوف (۱۳۷۱) و در ایران به ملک‌زاده (ملک‌زاده ۱۳۷۴، ۱۳۷۶) و ملازاده (ملازاده و طاهری دهکردی، ۱۳۹۰، ۱۳۹۴) اشاره کرد. با تمامی مشکلاتی که درباب مادپژوهی وجود دارد، شاهد تحقیقات نسبتاً خوبی از این افراد هستیم.

۲. حکومت ماد و تمدن آن در رشته باستان‌شناسی

باستان‌شناسی در ایران در زیرمجموعه علوم انسانی قرار دارد. چنان‌که از زمان تأسیس آن در سال ۱۳۱۵ هجری شمسی در محل دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران قرار داشته است. با این حال، در دهه هفتاد که این رشته به یک‌باره در دانشگاه‌های دولتی و آزاد در مقیاس وسیعی گسترش یافت و برخی از دانشگاه‌ها مبادرت به برگزاری آن در محل دانشکده‌های هنر کردند.

این رشته در ایران دارای سه گرایش پیش از تاریخ، دوران تاریخی، و دوره اسلامی است، درحالی‌که در کشورهای دیگر از زیرمجموعه‌ها و گرایش‌های بسیار بیش‌تری برخوردار است. با وجود این‌که نیاز به گشایش دیگر علوم باستان‌شناسی به‌علت گستردگی و غنای این علم در ایران کاملاً احساس می‌شود و درواقع، از ضرورت‌های خاص این رشته به‌حساب می‌آید، به این موضوع از سوی مسئولان وزارت علوم توجه و علاقه‌مندی نشان داده نشده است.

باستان‌شناسی و هنر ماد و هخامنشی یکی از عناوین دروس گرایش دوران تاریخی به ارزش چهار واحد در مقطع کارشناسی است که این عنوان در مقطع کارشناسی ارشد با عنوان باستان‌شناسی دوره تاریخی ماد به ارزش دو واحد ارائه می‌شود.

براساس سرفصل دروس مصوب وزارت علوم، هدف از ارائه این درس شناخت و آشنایی با فرهنگ و هنر دوره ماد و بررسی آثار این دوره براساس مطالعات و تحقیقات انجام‌یافته، به‌ویژه بررسی‌های باستان‌شناسی است و سرفصل دروس آن شامل:

- مطالعه درباره مهاجرت آریایی‌ها و خط سیر آن‌ها و اسکان مادها در قسمت شمال غربی ایران؛
- مطالعه این تمدن براساس نوشته‌های مورخان یونانی؛
- مطالعه محوطه‌های مادی هم‌چون نوشیجان، باباجان، گودین، زیویه، و مطالعه هنر سفال‌گری این دوره؛
- مطالعه در مذهب، اخلاق، و آداب و رسوم و علوم و خط و زبان؛
- مقایسه تمدن و هنر ماد با اورارتو، مصر، سکاها، آشور، یونان، آسیای صغیر؛
- مطالعه سنگ‌نوشته‌ها و دخمه‌های منسوب به تمدن ماد است.

از زمان تأسیس این رشته تا دهه هفتاد خورشیدی هیچ‌گونه منبع باستان‌شناسی‌ای برای مطالعه دانشجویان و مادپژوهان وجود نداشت و جزوهای اساتید باستان‌شناسی دانشگاه تهران از دانشجویان قدیم به جدید منتقل می‌شد و مطالب این درس با نوآوری‌های بسیار اندک و نامحسوسی هر ساله تکرار می‌گردید. درکنار این نقیصه باید به انتشارات و مقالات مربوط به این دوره نیز اشاره کرد که با گذشت بیش از نیم‌قرن از تأسیس این رشته کارهای پژوهشی و تحقیقی مربوط به دوره ماد بسیار اندک و قابل‌شمارش است.

در دهه هفتاد خورشیدی دو تن از دانشجویان باستان‌شناسی مجموعه‌دروس باستان‌شناسی دوران تاریخی ایران را براساس جزوهای اساتید وقت دانشگاه تهران گردآوری کردند و به چاپ رساندند (سرفراز و فیروزمندی ۱۳۷۳). گرچه این کتاب خلأ گفته‌شده را به میزان کمی پر کرد، مطالب آن بسیار اندک و سطحی بود. از دیگر کتبی که در این دوران دانشجویان رشته باستان‌شناسی به آن‌ها رجوع می‌کردند می‌توان به *هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی* (گیرشمن ۱۳۷۱) و *تاریخ ماد* (دیاکونوف ۱۳۷۱) اشاره کرد.

اهمیت هنر و باستان‌شناسی دوران ماد ایجاب می‌کرد که با گذشت سالیان دراز کتابی در این زمینه تدوین شود که نه تنها پاسخ‌گوی نیاز کامل دانشجویان رشته باستان‌شناسی در تمامی مقاطع باشد، بلکه دیگر پژوهش‌گران و باستان‌شناسان نیز از آن بهره‌مند شوند. خصوصاً که دوره ماد سرآغاز تشکیل حکومت‌های آریایی و امپراتوری هخامنشی در ایران شمرده می‌شود و بسیاری از مبانی فرهنگی و تمدنی را به ادوار پس از خود منتقل کرده است. کتاب *باستان‌شناسی ماد* (ملازاده ۱۳۹۳) نخستین کتابی است که به‌گونه‌ای روش‌مند و علمی و بدون جانب‌داری از فرضیه‌های خاص و فقط براساس اسناد مکتوب و شواهد باستان‌شناختی به‌صورتی جامع تدوین شده و انتشار یافته است.

۳. کتاب باستان‌شناسی ماد (معرفی کامل اثر)

این کتاب را در ۴۸۸ صفحه و در قطع وزیری سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) در سال ۱۳۹۳ منتشر کرده است. طرح جلد کتاب یک قلعهٔ مادی را درزمینهٔ کرم - قهوه‌ای به‌نمایش گذاشته است. رنگ‌بندی ملایم جلد هم‌راه با قلعهٔ مادی که با سایه‌روشن‌های سفید ترکیب شده است، به آن زیبایی خاصی بخشیده است.

کتاب از شش فصل تشکیل می‌شود؛ فصل نخست، به کلیات دورهٔ ماد اشاره دارد. چنان‌که در این فصل می‌توان از منابع مربوط به تاریخ و باستان‌شناسی دورهٔ ماد مانند منابع آشوری، بابلی، عبری، یونانی، و هخامنشی و داده‌های باستان‌شناسی و زبان‌شناسی آگاه شد. بحث آریایی‌ها، وطن اولیه، و مهاجرت آن‌ها به ایران از دیگر مباحث این فصل است که در راستای سرفصل دروس تهیه و تنظیم شده است. زبان، خط، دین، و ساختار اجتماعی دورهٔ ماد از دیگر مطالب این فصل شمرده می‌شود.

فصل دوم کتاب بازنگری در تاریخ سیاسی ماد است که به تاریخ سیاسی این دوره بااستنادبه مدارک مکتوب و تاریخی و براساس روایات هرودوت، آشوری، بابلی، عبری، و هخامنشی اشاره شده است و درعین حال، نظرات دیگر پژوهش‌گران و خود را در آن داخل کرده است. شایان ذکر است که مستدل‌ترین این منابع متون آشوری است که از زمان شلمانصر سوم (۸۵۷-۸۲۴ ق.م) تا دورهٔ آشور بانی‌پال (۶۶۹-۶۲۷ ق.م) گزارش‌های قابل توجهی از مادها در الواح آن‌ها به‌چشم می‌خورد.

جغرافیای تاریخی ماد فصل سوم کتاب را دربرمی‌گیرد. نویسنده برای بازسازی جغرافیای تاریخی این دوره و بازیافت سیمای شهری آن از منابع مستند تاریخی و شواهد باستان‌شناسی مدد گرفته است. پهنهٔ جغرافیایی ماد در ادوار مختلف زمانی، وضعیت و موقعیت آنان، ساختارهای اقتصادی، و جغرافیای انسانی از دیگر مطالبی است که می‌توان با مطالعهٔ این فصل به آن‌ها دست یافت.

فصل چهارم کتاب ساختار اصلی و شاه‌بیت باستان‌شناسی دورهٔ ماد را تشکیل می‌دهد. در این فصل، محوطه‌های اصلی ماد مانند نوشیجان، گودین، باباجان، تپهٔ یلفان، پاتپه/ گونسپان، موش تپه، دژ مادی بیستون، تپهٔ سیلک، ازبکی، زاربلاغ قم، و محوطه‌های خارج از مرزهای کنونی ایران مانند کرکنس داغ، تل هیوک، تل‌قبه، و الغبیک بررسی شده است. هریک از این محوطه‌ها از نظر معماری و تأسیسات وابسته، سفال، و دیگر مواد فرهنگی به‌دست‌آمده از آن‌ها کاملاً توصیف و تشریح شده‌اند و در متن یا انتهای هر بخش نظرات

مختلف باستان‌شناسان و پژوهش‌گران درباره گاه‌نگاری و سبک خاص هنری آن‌ها بیان گردیده است. ضمن این‌که نویسنده نیز کوشیده است در جمع‌بندی هریک از این محوطه‌ها، نظر نهایی‌اش را اعلام کند.

گوردخمه‌های منسوب به ماد یکی از مباحث مناقشه‌انگیز این تمدن به‌شمار می‌رود که همواره باستان‌شناسان و مورخان تاریخ هنر با دلایل و استدلال‌هایی که بر مبنای شواهد باستان‌شناسی و هنر صورت می‌گیرد، گاه‌نگاری‌های متفاوتی از آن‌ها ارائه داده‌اند. چنان‌که در تحقیقات اخیر، برخی از مهم‌ترین آن‌ها به دوره هخامنشی یا پسا‌هخامنشی نسبت داده شده است. خواننده می‌تواند مباحث مربوط به گوردخمه‌های منسوب به تمدن ماد را هم‌راه با نظریه‌های مختلفی که پیرامون هریک بیان شده، در فصل پنجم کتاب مطالعه کند.

فصل ششم، که آخرین فصل کتاب *باستان‌شناسی ماد* را تشکیل می‌دهد، به هنر ماد اختصاص یافته است. نویسنده در این فصل ضمن توصیف و شرح گنجینه‌های جیحون، زیویه، مجموعه فروغی، و دیگر مواد فرهنگی منقول هنری که از کاوش‌های محوطه‌های مادی به‌دست آمده است، آن‌ها را براساس سبک‌شناسی و گونه‌شناختی بررسی کرده است و کوشیده است تا افق جدیدی از گاه‌نگاری آن‌ها ارائه دهد.

برآیند، منابع، و تصاویر رنگی صفحات پایانی کتاب را تشکیل می‌دهند. برآیند یک دید کلی و خلاصه‌وار از اهداف و نتایجی است که در فصول مختلف کتاب بررسی شده است. بخش منابع کتاب‌شناسی کامل و جامعی از باستان‌شناسی و هنر دوره ماد را در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد و پژوهش‌گران را قادر می‌کند تا با شناخت این منابع و گردآوری آن‌ها پژوهش‌های موردنظر خود را در زمینه ماد انجام دهند.

۴. تحلیل ابعاد شکلی اثر

ترکیب کرم - قهوه‌ای ملایم جلد و پشت کتاب به آن زیبایی خاصی بخشیده است، خصوصاً که در مرکز جلد یک قلعه مادی طراحی شده و با سایه‌روشن‌های سفید پشت‌بندها، نورگیرها/ مزلها، کنگره‌ها، دروازه، و چهارچوب آن به‌وضوح نشان داده شده است. این طرح نمادی از دژهای مادی محسوب می‌شود که نمونه‌های فراوانی از آن در نقش‌برجسته‌های کاخ سارگون دوم در دورشاروکین به‌دست آمده است. قطع وزیری اثر و حجم میانه آن که خواننده را در حمل و مطالعه کتاب دچار زحمت نمی‌کند، هم‌راه با صحافی و شیرازه مطلوب از دیگر امتیازات کتاب محسوب می‌شود.

از دیگر محسنات شکلی اثر می‌توان به حروف‌نگاری کاملاً حرفه‌ای آن اشاره کرد. فونت و اندازه قلم در حد معمول و پسندیده‌ای انتخاب شده است و هیچ‌گونه نقصی در حروف‌نگاری پیرنگ آن به چشم نمی‌خورد. این مورد را در صفحه‌آرایی نیز می‌توان به‌خوبی مشاهده کرد. البته موارد شکلی اثر به سازمان سمت مربوط می‌شود که در انجام امور چاپی مانند حروف‌نگاری، صفحه‌آرایی، کیفیت چاپ، صحافی، قطع کتاب، نمونه‌خوانی، و اغلاط چاپی از افراد باتجربه و متخصصی بهره می‌گیرد که در انتشار کتب سازمان با وسواس فراوان عمل می‌کنند و غالباً در چاپ‌خانه‌های مجهز و باکیفیتی به زیور طبع آراسته می‌گردد.

نویسنده نیز در نگارش اثر از توانمندی قلم برخوردار بوده است و از نظر ساختار دستوری و ادبی اصول نگارش فارسی را به کمال رعایت کرده است. متن کتاب کاملاً روان و رساست، جملات کوتاه و صریح بیان شده‌اند، و گنگی و پیچیدگی در جملات و پاراگراف‌ها دیده نمی‌شود. از این رو، خواننده برای درک مفاهیم و مقصود نویسنده مجبور نیست یک جمله یا پاراگراف را چندین بار مرور کند. پاراگراف معرفی کتاب در پشت جلد آن نیز گویا و روان است و به خواننده کمک می‌کند تا با مطالعه آن با چهارچوب کتاب و اهداف نویسنده آشنا شود.

شاید بتوان یکی از کاستی‌های کتاب را در این زمینه نبود نمایه‌گذاری آن دانست. بسیاری از پژوهش‌گران در جست‌وجوی موارد خاصی از یک کتاب هستند. نمایه با قراردادن اسامی خاص و اصطلاحات در انتهای کتاب، این افراد را در یافتن مطلب موردنظرشان یاری می‌کند.

۵. تحلیل ابعاد محتوایی اثر

فصل‌بندی اثر به‌صورت حرفه‌ای تنظیم شده است و این مورد نشان‌دهنده تسلط و احاطه علمی نویسنده بر موضوع است. علاوه بر تقدم و تأخر داده‌های باستان‌شناسی ماد که هر فصل پیش‌نیاز فصل بعدی است، هیچ مطلبی از این دوره از قلم نیفتاده است. چنان‌که با مطالعه آن می‌توان با جامعیت باستان‌شناسی ماد آشنا شد.

تسلسل عناوین و نظم و ترتیب آن‌ها در درون هر فصل نیز قابل مشاهده است. چنان‌که مطالب هر فصل با کلیت آغاز می‌شود و سپس، با زیرفصول و عناوین فرعی ادامه پیدا می‌کند. هر عنوان یا تیترو فرعی پیش‌نیاز مطالب بعدی است و خواننده را گام‌به‌گام با مطالب

کلی و عمومی هر فصل بدون مراجعه به فصول پیشین یا پسین با خود همراه می‌سازد. البته یکی از کاستی‌های مورد اخیر را باید شماره‌گذاری نکردن تیرهای اصلی و فرعی هر فصل عنوان کرد. چنان‌چه نویسنده مورد اخیر را مراعات می‌کرد خواننده با رؤیت شماره‌گذاری‌ها به پیوند عناوین جزئی به اصلی بیش از پیش پی می‌برد.

درخصوص اعتبار علمی منابع باید گفت که در نگارش آن از کتب و مجلات معتبر استفاده شده است و نویسنده از نوشته‌های افراد متخصص و صاحب‌نظر در زمینه باستان‌شناسی و هنر ماد بهره برده است. هیچ موردی که نشان‌دهنده منابع دست‌پایین و غیرحرفه‌ای در این اثر باشد، به چشم نمی‌خورد. منابع فهرست جامعی از کتب و مقالات درباره باستان‌شناسی و هنر دوره ماد است. گرچه نویسنده از همه کتب و مقالات معرفی شده در فهرست منابع در متن استفاده نکرده است، در مجموع، کتاب‌شناسی بسیار خوبی برای محققان و پژوهش‌گران مهیا ساخته است. نویسنده تلاش کرده است تا از بهترین و جدیدترین منابع موجود بهره برد که در این کار نیز تا حدود زیادی موفق بوده است.

ارجاعات و استنادات در منبع‌دهی علمی تا حدود زیادی مراعات شده است، ولی ضعف‌هایی نیز در این زمینه به چشم می‌خورد که در این بخش به مصادیقی از آن‌ها اشاره می‌شود.

- در بسیاری از الواح آشوری از مادها گزارش شده و در تابلوهای سنگی کاخ‌های آن‌ها (نقش‌برجسته‌ها) دژهای مادی به تصویر کشیده شده است. بهتر آن می‌بود که به تعدادی از منابع مهم در این خصوص اشاره می‌شد.
- به منابع بابلی و عبری در بازسازی تاریخ سیاسی و اجتماعی ماد اشاره شده است، اما منبع‌دهی نشده است تا خواننده با مراجعه به آن‌ها اطلاعات خود را تکمیل کند.
- در برخی موارد که نظریه‌های مهم مطرح می‌شود از صاحب نظریه نام برده شده است، اما منبع‌دهی اتفاق نمی‌افتد. مثلاً، نظریه لوین درخصوص کوه بیکنی مطرح شده، اما منبع‌دهی صورت نمی‌گیرد.
- در مواردی از متون کتب دست‌اول مانند عهد عتیق یا هرودوت نقل قول شده است، ولی به خود این کتب منبع‌دهی نشده است، بلکه به افراد دست‌دوم که از آن‌ها استفاده کرده‌اند، اشاره شده است. این مورد را می‌توان در نمونه‌هایی مانند استفاده از دو منبع یادشده و منبع‌دهی به دیاکونوف مشاهده کرد (ملازاده ۱۳۹۳: ۷۰). یا

بهره‌گیری از کنزیاس که به جکسن رفرنس داده شده (همان: ۷۹)، ایزیدور خاراکیسی که به ملک‌زاده منبع‌دهی شده است (همان: ۸۱).

- در توصیف برخی از محوطه‌ها که در واقع حاصل کار کاوش‌گر آن مکان باستانی است، منبع‌دهی خوبی دیده نمی‌شود. چنان‌که از صفحه ۱۰۷ تا ۱۲۸ کتاب که محوطه باستانی نوشیجان به‌طور کامل توصیف می‌شود، هیچ منبع‌دهی متنی‌ای به‌جز تصاویر و طرح‌ها به‌چشم نمی‌خورد. این وضعیت از صفحه ۱۲۸ تا ۱۳۷ نیز کماکان ادامه دارد و فقط به یک منبع (استروناخ ۱۳۹۰) اشاره شده است. این وضعیت این تصور را به‌وجود می‌آورد که نویسنده در مراحل مختلف حفاری حضور داشته است و براساس مشاهدات خود متن را نوشته است. درحالی‌که تمامی این جزئیات برگرفته از انتشارات کاوش‌گران آن‌هاست. نکته‌ای که در این بخش باید به آن اشاره کرد توصیف بیش‌ازحد جزئیات و در مواردی تشریح بدون طرح و تصویر است که این مسئله خواننده را از درک ساختار و چگونگی آن عاجز می‌کند. در واقع، نیاز به بازگویی این همه جزئیات نیست؛ زیرا در برخی موارد ذکر اعداد و ارقام بسیار ریز و فراوان ذهن خواننده را با خستگی زیاد از محفوظات پر می‌سازد و شناخت و اطلاعات چندانی به خواننده نمی‌دهد. علاوه‌براین، چنین حجمی از مطالب باعث چاقی بیش‌ازحد معمول کتاب می‌گردد. از دیگر موارد می‌توان به منبع‌دهی نکردن به تپه یلفان اشاره کرد که نویسنده فقط از حفار آن (عباس مترجم) تشکر کرده است. حتی به تصاویر هوایی و سفال این بخش نیز منبع‌دهی نشده است. این مورد را می‌توان در مورد پاتپه/ گونسپان و موش تپه نیز مشاهده کرد.

- سیلک و آثار هنری و مواد فرهنگی آن، خصوصاً از نظر سبک‌شناسی هنری و گاه‌نگاری نسبی بسیار خوب کار شده است، اما بعد از حفاری ملک‌شهمیرزادی و انتشار چند مجلد (ملک‌شهمیرزادی ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳) تاریخ‌گذاری پیشین آن را مخدوش کرد که این قضیه موجب مناقشه و تردیدهایی در این زمینه گردید (ملک‌زاده ۱۳۸۳). بهتر آن است که این مسئله اندکی بیش‌تر مورد توجه و منبع‌دهی قرار گیرد تا شبهات ذهنی خوانندگان در مورد تپه جنوبی سیلک برطرف شود.

گرچه در نگاه نخست به‌نظر می‌رسد که این کتاب گزارشی از باستان‌شناسی دوره ماد است، نویسنده کوشیده است تا دلایل علمی و متقنی هم‌راه با مستندات تاریخی و شواهد باستان‌شناختی در تأیید یا رد نظر برخی از صاحب‌نظران ایراد کند. چنان‌که این موضوع را

می‌توان به صورت نتیجه‌گیری در پایان هر فصل یا بخش خاصی از زیرفصل‌ها مشاهده کرد. این نتیجه‌گیری‌ها در حل بسیاری از مسائل مطرح شده در متن هر بخش قابل توجه است.

تجزیه و تحلیل و بررسی علمی آثار فرهنگی دوره ماد هم‌چون قیزقاپان از مواردی است که نویسنده مسائل مطرح شده را در این زمینه گشوده است و ضمن توصیف اثر، نظرات بسیاری از کارشناسان خبره و متخصص هنر و باستان‌شناسی ماد را مطرح کرده است و درانتها باتوجه به تمامی شواهد علمی و بدون جانب‌داری، نتیجه را بیان داشته است. از این رو، در هیچ بخشی از کتاب سوء‌گیری غیرعلمی در تحلیل داده‌ها دیده نمی‌شود. هم‌چنان‌که پیش‌تر گفته شد در تحلیل مفروضات سعی شده است تا موارد موردنظر نویسنده براساس مستندات و شواهد علمی و باستان‌شناسی به‌گونه‌ای پاسخ داده شود که جای هرگونه تردید را مسدود کند.

اثر یادشده دارای نوآوری و خلاقیت درزمینه ارائه نظریه علمی جدید، طرح افق نو، و خلاقیت ویژه نیست و بیش‌تر براساس معرفی و توصیف آثار دوره ماد تنظیم شده است، اما نویسنده برای تحلیل موارد موردبحث از روش مقایسه تطبیقی (سبک‌شناسی) و گونه‌شناختی آثار برای گاه‌نگاری نسبی مواد و آثار فرهنگی استفاده کرده است که این مورد از محسنات بسیار مطلوب کتاب به حساب می‌آید. یک بار دیگر خاطر نشان می‌سازد که تاکنون کتاب جامعی درباره باستان‌شناسی دوره ماد تدوین نشده است و ازسوی دیگر، مطالب این نشریات اندک نیز غالباً تکراری است. گرچه باید به این مسئله نیز اذعان کرد که باستان‌شناسی غالباً مبتنی بر توصیف و تحلیل داده‌ها یا آثار باستانی و مواد فرهنگی است و نمی‌توان هیچ‌گاه این اطلاعات را تکراری یا کهنه تلقی کرد. چنان‌که توصیف یا شرح اثری مانند تخت جمشید در ادوار مختلف زمانی همواره یکسان است. فقط تحلیل این آثار در چهارچوب مکاتب مختلف و با اهداف خاصی صورت می‌گیرد. از مزایای کتاب *باستان‌شناسی ماد* در این زمینه آن است که نتایج کاوش‌های محوطه‌های جدیدی مانند تپه یلفان، پاتپه، موش‌تپه، و ازبکی که در سرفصل دروس قرار نگرفته است و اخیراً پس از حفاری به دوره ماد نسبت داده شده، در کتاب گنجانده شده است. چنان‌که اطلاعات جدید می‌تواند درک بهتری از تمدن ناشناخته ماد به ما بدهد و برخی از مجهولات آن را حل کند. نویسنده کوشیده است تا براساس فرضیه‌ها و مبانی مطرح در باستان‌شناسی دوره ماد، اطلاعات خود را تنظیم کند که البته باتوجه به داده‌های اندکی که از این دوره تاریخی در دست است تا حدودی به اهداف موردنظر خود نزدیک شده است. از این رو، محتوای علمی و پژوهشی اثر با مبانی و پیش‌فرض‌های موردقبول سازواری مطلوبی برقرار کرده است.

در باستان‌شناسی ادوار پیش از اسلام آثاری وجود دارد که با مبانی فرهنگی و اصول ارزش‌های اسلامی سنخیت و هم‌خوانی ندارند، اما فرهنگ ایران پیش از اسلام، خصوصاً دوره ماد و هخامنشی، از چنان جایگاه اعتقادی و فرهنگی — اجتماعی راسخ و والایی برخوردار است که نمی‌توان مواردی ناسازگار با مبانی و اصول اخلاقی در آن‌ها یافت. بااین‌حال، نویسنده متوجه سازواری محتوای علمی اثر با مبانی و اصول دینی و اسلامی بوده است و هیچ موردی که مبادی با این قضیه داشته باشد در آن به چشم نمی‌خورد.

هم‌چنان‌که در مقدمه ذکر شد، کتاب *باستان‌شناسی ماد* از شش فصل تشکیل گردیده است. آنچه با عنوان فصول کتاب و زیرفصل‌های آن‌ها در فهرست مطالب آمده، در متن اثر لحاظ شده است. چنان‌که یکی از عناوین فرعی فصل اول منابع یونانی است و در متن به تمامی منابع یونانی در سه صفحه اشاره شده است. در خاتمه، خاطر نشان می‌سازد که کتاب *باستان‌شناسی ماد* تمامی اهداف موردنظر درس باستان‌شناسی و هنر دوره ماد را پوشش می‌دهد و مبحث چندان ناگفته‌ای به جز موارد مقایسه آن با آثار مصر و یونان ندارد و روی هم‌رفته منطبق با سرفصل دروس مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری نگاشته شده است، گرچه مدت‌های مدیدی است که سرفصل دروس باستان‌شناسی موردبازبینی و تجدیدنظر قرار نگرفته است.

تمامی اصول نگارش یک اثر علمی مطلوب در این کتاب لحاظ شده است. از دیگر مزایای آن می‌توان به تصاویر، نمودارها، و نقشه‌های آن اشاره کرد، اما برخی از تصاویر و نقشه‌ها به‌علت سیاه‌وسفیدبودن یا ابعاد کوچکشان چندان خوانا و مفهوم نیستند؛ مانند پلان باباجان (ملازاده ۱۳۹۳: ۲۰۸). وقتی نویسنده براساس شماره‌گذاری نقشه محوطه را توصیف می‌کند، شماره‌ها وجود ندارند یا آن‌قدر کوچک‌اند که خوانا نیستند. در توضیح شکل ۹۸، (ش ۵) اشتباه و (ش ۴) صحیح است. یا محل اتاق ۹ در جنوب مجموعه قرار دارد که به اشتباه در شمال ذکر شده است.

طرح سفال‌های کتاب برای شناخت شکل ظروف سفالی این دوره مناسب و مطلوب است، اما فاقد مقیاس و کاتالوگ است که این از نواقص مطالعات درزمینه سفال به‌شمار می‌رود.

۶. نتیجه‌گیری

درس باستان‌شناسی و هنر ماد که از دروس تخصصی گرایش دوران تاریخی رشته باستان‌شناسی به‌شمار می‌رود، باوجود دیرینگی این درس در این رشته و اهمیت بسیار

بالای آن در تاریخ و باستان‌شناسی منبعی جامع برای مطالعه دانشجویان رشته باستان‌شناسی نداشت. از این رو، انتشار کتاب *باستان‌شناسی ماد* فرصتی فراهم کرد تا دانشجویان مقاطع مختلف رشته باستان‌شناسی و دیگر پژوهندگان بتوانند در یک مجلد حرفه‌ای که از نظر شکلی بر مبنای اصول علمی و تخصصی انتشارات معتبر سمت تنظیم یافته است به مطالعه و تفحص در آن بپردازند.

این کتاب را در چهارچوب اهداف و سرفصل‌های دروس باستان‌شناسی و هنر ماد نویسنده‌ای متخصص و آگاه به این دوره نگاشته است. دوره‌ای که سرآغاز تشکیل نخستین حکومت به دست آریایی‌ها در محدوده کنونی ایران است. از این رو، با مطالعه این دوره با فرهنگ کهن ایرانی مواجه‌ایم که ریشه بسیاری از مبانی تمدنی و تاریخی کنونی ما در آن قرار دارد. یکی از دشواری‌های مطالعه دوره ماد فقدان یا کمبود اطلاعات و داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی درباره آن است. این موضوع سبب شده است تا کتب و مقالات کم‌تری در مقایسه با ادوار دیگر درباره آن انتشار یابد. به این کاستی موارد دیگری را نیز باید افزود که همه آن‌ها موجب تقویت ابهام و توهم‌زایی درباره این دوره از تاریخ ایران شده است.

بیش‌تر متون اسنادی و تاریخی دوره ماد برگرفته از منابعی مانند هرودوت، کتزیاس، و گزنفون است که به علت خصومت با ایرانیان نمی‌توانند اعتبار چندانی نزد ما داشته باشند. علاوه بر این، روایات آن‌ها بیش‌تر به افسانه شباهت دارد تا واقعیات تاریخی. گذشته از مورد اخیر، مطالب آن‌ها درست مخالف یک‌دیگر است. مانند روایات این سه مورخ درباره کوروش کبیر که تناقض آشکاری با یک‌دیگر دارند. از سوی دیگر، آثار باستانی مهمی مانند نوشیجان، گودین، باباجان، ... به قرن هشتم قبل از میلاد و به دوره‌ای که هنوز مادها به حکومت نرسیدند، تعلق دارد. در واقع، هیچ‌یک از محوطه‌های منتسب به دوره ماد هم‌زمان با حکومت شاهان این سلسله که در حاله‌ای از ابهام قرار دارند، نیست. حتی از هگمتانه، پایتخت آن‌ها، هیچ رد و نشانی به دست نیامده است. در تحقیقات اخیر نیز تاریخ‌گذاری گوردخمه‌ها که بخشی از آثار مهم دوره ماد به شمار می‌روند، دچار تزلزل شده است؛ تاجایی که پاره‌ای از آن‌ها به پساخامنشی نسبت داده شده‌اند. در کنار این‌ها، باید به آثار هنری منسوب به مادها مانند گنجینه جیحون و همدان اشاره کرد که طی تحقیقات اخیر باستان‌شناسان و مورخان تاریخ هنر، از نظر سبک‌شناسی و مطالعه تطبیقی و گونه‌شناختی به اقوامی مانند سکاها، مانایی‌ها، آشوری‌ها، اقوام بومی لرستان، هخامنشیان و ... نسبت داده شده‌اند. از این رو، انتساب آن‌ها به دوره ماد کاملاً سؤال‌برانگیز است. مجموعه نتایج

تحقیقات و تحلیل‌های علمی — پژوهشی اخیر سبب شده است تا ذهن خواننده کتاب *باستان‌شناسی ماد* مغشوش شود و درباره اصل وجودی این دوره دچار تردید شود. گرچه برخی از آثار هنری و تمدنی دوره ماد با آثاری از اورارتو، سکاها، و آشوری‌ها مورد مقایسه قرار گرفته است، مقایسه و تطبیق کامل آثار آن اعم از معماری، هنری، و باستان‌شناسی با نمونه‌هایی از مصر، یونان، و آسیای صغیر مبحثی بسیار طولانی را دربر خواهد گرفت. چنان‌که نویسنده برای تأمین این هدف باید تمامی آثار تمدن‌های ذکر شده را در سرفصل دروس این عنوان به خواننده بشناساند. در صورت اعمال مورد اخیر حجم کتاب بسیار افزایش خواهد یافت و دو واحد درسی جواب‌گوی این سرفصل‌ها نخواهد بود.

مؤلفه‌های جامعیت صوری اثر از قبیل هدف اصلی، فهرست تفصیلی مطالب، جدول‌ها، تصاویر، نمودارها، و نقشه‌ها همراه با اهداف درس، خلاصه فصول، جمع‌بندی، نتیجه‌گیری، و منابع خوب و هم‌چنین، کیفیت فنی و ظاهری مطلوب از امتیازات اولیه کتاب *باستان‌شناسی ماد* به‌شمار می‌رود. ابعاد محتوایی اثر از نظر نظم منطقی مانند تسلسل عناوین کلی و جزئی و پیوند آن‌ها با یک‌دیگر بسیار خوب صورت گرفته است، اما استنادات و ارجاعات گرچه علمی و کاملاً معتبر است، از نظر رعایت منبع‌دهی دچار نقیصه است. موردی که می‌توان با بازبینی مجدد در مورد رفع آن اقدام کرد.

در مجموع، کتاب *باستان‌شناسی ماد* را باید از مهم‌ترین منابع مطالعاتی در زمینه باستان‌شناسی و تاریخ هنر دوره ماد به‌شمار آورد که انتشار آن کمک فراوانی در افزایش علوم و آگاهی دانشجویان رشته باستان‌شناسی، تاریخ، پژوهش هنر، و مادپژوهان فراهم کرده است و با کتاب‌شناسی بسیار خوب خود توانسته است زمینه‌های لازم را برای پژوهش‌های بیش‌تر این دوره حساس از تاریخ ایران مهیا کند.

کتاب‌نامه

- جنیتو، برونو (۱۳۷۷)، «آثار فرهنگی مادها (محدوده‌ها و افق‌ها در پژوهش‌های باستان‌شناختی)»، *باستان‌پژوهی*، ترجمه کریم علی‌زاده، ش ۳.
- دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ (۱۳۷۱)، *تاریخ ماد*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- سرفراز، علی‌اکبر و بهمن فیروزمندی (۱۳۷۳)، *مجموعه دروس باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد*، هخامنشی، اشکانی و ساسانی، به کوشش حسین محسنی و محمدجعفر سروقدی، تهران: جهاد دانشگاهی هنر.

- گزنفون (۱۳۸۴)، کوروش‌نامه، ترجمه رضا مشایخی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۱)، هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ملازاده، کاظم (۱۳۹۳)، باستان‌شناسی ماد، تهران: سمت.
- ملازاده، کاظم و معصومه طاهری دهکردی (۱۳۹۰)، «تاریخچه جابه‌جایی و ساختار هگمتانه مادی»، مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، س ۲، ش ۶.
- ملازاده، کاظم و معصومه طاهری دهکردی (۱۳۹۴)، «جغرافیای تاریخی ماد بعد از تشکیل پادشاهی و گسترش آن (۶۱۲-۵۵۰ ق.م)»، تاریخ اسلام و ایران، ش ۲۸.
- ملک‌زاده، مهرداد (۱۳۷۴)، پایتخت‌های ایران، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ملک‌زاده، مهرداد (۱۳۷۶)، «یادداشت‌های مادی ۱: جایگاه مادها در تاریخ ایران»، گزارش‌های باستان‌شناسی (۱)، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ملک‌زاده، مهرداد (۱۳۸۰)، «یادداشت‌هایی باژگون درباره تاریخ و باستان‌شناسی دوره ماد»، باستان‌پژوهی، ش ۸.
- ملک‌زاده، مهرداد (۱۳۸۳)، «سازه بزرگ سیلک، ساخت‌وسازی از دوره ماد یا زیگورات خورشید»، باستان‌پژوهی، نشریه هسته علمی دانشجویان باستان‌شناسی دانشگاه تهران، پیوست ش ۱۲.
- ملک‌شهمیرزادی، صادق (۱۳۸۱)، زیگورات سیلک (طرح بازنگری سیلک، گزارش فصل یکم)، تهران: سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- ملک‌شهمیرزادی، صادق (۱۳۸۲)، تفره‌کاران سیلک (طرح بازنگری سیلک، گزارش فصل دوم)، تهران: سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- ملک‌شهمیرزادی، صادق (۱۳۸۳)، سفالگران سیلک (طرح بازنگری سیلک، گزارش فصل سوم)، تهران: سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- هرودوت (۱۳۶۲)، تاریخ هرودوت، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.